

МЕНТАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС МАЛОРОСІЙСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ДИСКУРС ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

У статті досліджено проблему малоросійства як психологічного комплексу української нації. Проаналізовано дотичні думки Є. Маланюка, викладені в його культурологічних есеях "Три літа", "Творчість і національність", "Гоголь-Гоголь", "До проблеми культурного процесу", "Єдиненділимство". Роз'яснено зміст таких націософських понять, як "енківщина", "хлестаковщина", "національний гермафродитизм", "механічність і декоративність культури". Розглянуто тему взаємозв'язків між українською та російською літературами, цивілізаційних суперечностей між ними.

Ключові слова: малоросійство, культура, цивілізація, Росія, імперія, етнопсихологія, просвітянщина, "Просвіта", денационалізація.

Oleh Bahan. Mental Complex of 'Malorosiystvo' in Ukrainian Culture: Discourse by Yevhen Malaniuk

The paper investigates the problem of 'malorosiystvo' as a psychological complex of the Ukrainian nation. The author analyzes conceptual thoughts of Y. Malaniuk on this topic offered in culturological essays "Three Years", "Creativity and Nationality", "Hohol-Gogol", "To the Problem of Cultural Process", "United and Indivisible". The nationosophic significance of such concepts as 'enkivshchyna', 'khliestakovshchyna', 'national hermaphroditism', 'mechanical and decorative culture' is explained. The subject of the relationship between Ukrainian and Russian literatures, civilizational contradictions between them are being discussed.

Keywords: 'malorosiystvo', culture, civilization, Russia, empire, ethnopsychology, 'prosvitiantstvo', "Prosvita", denationalization.



Проблема осмислення фатального та деструктивного ментального комплексу малоросійства постала перед українською культурною елітою на початку ХХ ст., коли, власне, почала активно визрівати модерна українська нація. І тут першість належить авторам, які сформувалися в 1920-ті роки в ідейно-літературну течію "вісниківства", що базувалася на світогляді вольового націоналізму й естетиці неоромантизму. Ще перед Першою світовою війною у своїй гострій публіцистиці інтелектуальний лідер цієї течії Дмитро Донцов (1883 – 1973) зумів чітко та пронизливо реактуалізувати проблему безхарактерності українства,

його внутрішньої роздвоєності, психологічної схильності до втечі від історії, відповідальності. Це він спочатку зробив в есеї "Національні гермафродити" ("Наш голос" (Львів), 1911 р., №9-10) [4], а згодом розгорнув свої тези в більших творах: "Модерне москвофільство" (праця вийшла окремою брошурою 1913 р. у Львові) [2], статтях "Нарід – бастард" (журнал "Шляхи", 1917, №1-3) [3] і "Культура розкладу" (там само), яка в розширеному варіанті вийшла 1919 р. в Черкасах під назвою "Культура примітивізму: головні підстави російської культури" [1]. Правда, Д. Донцов аналізував проблему малоросійства більше в площинах політики, культурних і цивілізаційних орієнтацій (між Сходом і Заходом) України, а не в плані ментальності її мешканців, хоч робив при цьому й дуже влучні спостереження. У період "Літературно-наукового вісника" та "Вісника" (1922 – 1939 рр.) він писав багато на тему малоросійства і став чи не найбільшим його поборювачем в українській політиці й культурі, водночас мобілізувавши до цієї "священної" справи цілу когорту своїх однодумців і послідовників.

Євген Маланюк належав до найближчих ідейних соратників Д. Донцова в міжвоєнний період і пізніше, у багатьох напрямках він поглиблював його

етнопсихологічні, культурологічні та націософські тези. Одним із таких напрямків була літературна критика, есеїстичні роздуми Є. Маланюка про ментальні основи малоросійства на рівні культурних і мистецьких виявів. Загалом ця проблематика дотична до багатьох його творів, тому ми виокремимо лише ті з них, у яких аналізуються найглибші та найдраматичніші психологічні корені цього феномену в українській культурі.

Т. Салига показав Є. Маланюка проникливим історіософом, аналітиком національних глибин, концептуалістом цивілізаційного протистояння України і Росії [13; 14]. Окремі проблеми “малоросійського дискурсу” проаналізувала О. Омельчук [12].

У цій студії ми спробуємо окреслити ту концепцію Маланюкових оцінок малоросійського комплексу, яка унаочнює проблему несущільності української культури, її інтенцій до вторинності, проблему творчих “бродін” малоросів, їхньої душевної та духовної спустошеності, роздвоєння. Оскільки Є. Маланюк порушував означені проблеми впродовж усієї своєї творчості, принаймні від середини 1920-х до середини 1960-х років, часто робив це фрагментарно, повторюючись і врізноманітнюючи аспекти висвітлення, то ми аналізуватимемо матеріал не за хронологічним принципом, а за тим, наскільки ці культурософські думки автора висловлені чітко та повно.

Як відомо, Є. Маланюк дуже активно формувався ідейно в 1920 – 1923 рр., коли він, недавній вояк Армії УНР, темпераментно осмислював причини українських історичних поразок, перебуваючи в таборах для інтернованих солдатів цієї Армії на теренах Польщі й надзвичайно активно співпрацюючи з різними таборовими часописами, де обговорювалися нові шляхи піднесення нації. Саме тоді він познайомився з новим дискурсом націоналістичної публіцистики, насамперед творами Д. Донцова (праця “Підстави нашої політики” (1921) і його статті в “Літературно-науковому віснику”), які він уважав “епохальними” для національної культури та самосвідомості [8]. Після короткої дискусії з Донцовим щодо проблем орієнтації молодих літераторів (деякі літературознавці чомусь підносять ці протиріччя до рівня “доленосного розходження” між ними і штучно моделюють ситуацію нібито “великого конфлікту” [5]) Є. Маланюк міцно ввійшов у гурт вісниківських авторів і став найяскравішим виразником його культуротворчих, мистецьких і філософських інтенцій. Він не тільки визнав авторитет Д. Донцова та підтримав його лінію в культурі й політиці, а й сам підтримав націоналістичний рух, у 1927 р. редагував журнал Легії Українських Націоналістів “Державна нація” (Прага), куди запрошував до співпраці й Донцова. Упродовж наступних років (1930 – 1960) поет був ідейним авторитетом для націоналістичного руху, підтримував найтісніші зв’язки із провідними його діячами, послідовно друкувався переважно в подібних часописах, ціле життя вів дуже тепле та відверте листування із Д. Донцовим.

Закономірно, що в епіцентрі “вісниківського” націософського дискурсу були дві великі проблеми – російської імперії-цивілізації та малоросійства. “Вісниківські” автори, передусім Донцов, осмислювали Російську імперію як типову євразійсько-азійську деспотію монгольського, тобто ультрамілітарного, типу, схильну до постійної агресії; загрозу духові та принципам Окциденту, супербюрократичну, черству й немилосердну систему, спрямовану на пригнічення своїх громадян, власне, негромадян; гігантське місиво різних етносів, цивілізаційних впливів, ментальних дифузій. Тому, за тлумаченням Д. Донцова (“Підстави нашої політики”), російська людина є вічно невмотивованою, хаотичною на екзистенційному рівні, войовничою та деструктивною через власну національну неорганічність, невстояність, розшарпаність психічних тенденцій. В іншій праці він писав:

“Росія була країною, де жилося найбільш імпульсивно, де ставилися і розв’язувалися “великі проблеми”, де підносилися “великі кличі!” <...> в Росії не було такого яскравого поділу на класи і стани, як на Заході <...> Рівність рабів перед спільним володарем і паном виглядала як рівноправність вільних громадян, і легенда про “демократичну Росію” робила формальне спустошення серед вульгарно думаючої маси. До того прилучилася нова легенда – про Росію, носительку політичного і суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, невнормованій суспільності, природний вибух незадоволення в деспотично керованому краю бралися за вияв колосальної духовної енергії; безладне шамотання зламаного деспотичною хворобою організму – за ознаку його відпорності і великої життєвої сили <...> В Росії <...> мріялося про раптовий стрибок з царства бича в царство свободи, там два помножити на два могло бути не так, як у “гнилім Заході”, чотири, а часом три, часом п’ять і навіть десять!

<...> Ціла низка установ тяжіла від віків над кожною російською людиною: “община”, “кругова порука”, родинний уклад, ортодоксальна Церква, донедавна самодержавство і панщина. Установи, що в протилежність до вільних уряджень Заходу, як у ланцюгу, тримали думку й сумління одиниці, роблячи з неї зоополітосон у найвульгарнішим значенні сього слова – не громадську істоту, а суспільну тварину, що в усіх своїх вчинках звикла керуватися не власною волею, а лише інстинктом юрби” [1, 98–99].

У часовому відтинку між 1921-м і 1941-м роками, коли вийшла книжка чільного “вісниківця” Юрія Липи “Розподіл Росії”, український націоналізм формує завершену концепцію-стратегію щодо євразійської імперії: лише демонтування цієї агресивної деспотії з добре випрацюваною експансивною та розкладовою культурою, пропагандою може кардинально змінити геополітичну й культурологічну ситуацію в Європі, може вберегти українську людину від згубного психологічного комплексу малоросійства, національної деструкції й асиміляції.

Отже, Є. Маланюк у своїй есеїстиці пробував розкрити та пояснити причини й наслідки пасування української людини перед цією Імперією, зрозуміти механіку творення малороса, його фатальну роль в історії й культурі в міжнародних масштабах. Тому, на наш погляд, дослідження Маланюкових студій у постколоніальному українському дискурсі відомої монографії М. Шкандрія “В обіймах імперії: російська і українська літератури новітньої доби” (розділ “Національна самокритика: Євген Маланюк”) [15, 372–380] не зовсім переконливе й повне. Автор лише ескізно окреслює величезний доробок письменника етнопсихологічної, націософської, культурологічної тематики, моделюючи цю центральну постать, поряд із Д. Донцовим (про якого є тільки одна згадка в книжці!?) як ледь не вторинну. Загалом М. Шкандрій, пишучи про вплив Російської імперії на українську літературу, тенденційно полишає на маргінесі просто колосальний доробок “вісниківців” у цій темі, натомість показує авторів “карнавального” типу, як-от Ю. Андруховича.

В есеї “Творчість і національність” (1935) Є. Маланюк так осмислює психологічний комплекс малоросійства:

“Малоросійство – то комплекс у своїй порочній орхідейности і розростлости досить складний і многобічний, многоликий <...> Малоросійство було, є і, певно, буде, особливо в історії культури (де чудесних перескоків не буває) однією з найістотніших проблем.

<...> це є своєрідна форма **національного гермафродитизму** [згадаймо статтю Д. Донцова “Національні гермафродити” 1911 р.; тут і далі підкреслення Є. Маланюка – О. Б.]; якого непомітний первень, до речі, отруїв киево-могилянський фрагмент нашої культури, фрагмент, що в результаті дав, поруч мазепинців, цілу галерею Прокоповичів і Безбородьків, дав фактично підмурівок культурі петербурзької імперії і кілька поколінь тієї культури будівників і працівників, полишивши для нації, як спізнілу ремінісценцію, властиво Сковороду й Котляревського <...>” [11, 30].

Є. Маланюк гадав, що злам українського національного характеру відбувся десь у XIII – XIV ст., після падіння української державності та жорстокого терору з боку азійських кочівників, коли в українській психіці витворилася специфічна схильність до пристосуванства – єдиної форми для виживання, а також каліцтво й недокровенність щодо відчуття власної етнічності.

В есеї “Єдинонеділімство” (1964) він так пояснював історичну природу двох імперій (Російської та Польської), з якими довелося зіткнутися українству:

“Накидання своїх богів, своєї культури і мови з одночасним геноцидом, масове вирізування й винищування населення, руйнація цілих міст як осередків культури й історичної традиції, руйнування економіки й осілого (органічного) господарства, підтинання расового коріння, виселювання цілих областей, <...> вирізування на живім тілі народів штучних кордонів – то дії і методи, притаманні імперіялізмові “монгольського” типу” [9, 247].

Маланюк відрізняв цей тип імперіялізму від римського:

“Рим **ніколи** не втручався в справи **духа**, ніколи не ліз “з чобітьми в душу”. Його панування залишалося в границях політичної “механіки” і ніколи не переходило в політичну “хімію” і в терор як політично-адміністраційну методи” [9, 247].

Власне, “римський” тип імперії продовжили згодом Британія і Франція.

Через тотальний терор монгольського типу (Польща, очевидно, “заразилася” від Московії цим десь у XVI ст., коли активно змагалася з нею) витворюють серед підкорених народів особливу ментальність самоприниження, роздвоєності між “своїм” та “імперським”, схильності до вдавання як форми самозахисту. В есеї “Три літа” (1935) Є. Маланюк так описує процес культурної деградації української нації:

“Вже в новелах “Миргороду”, в зниженім і душнім їх світі, в zdeгradованих і зредукованих до напів тваринного стану постатей “недолюдків”, в їх позаісторичнім, позажиттєвим існуванні – дає Гоголь гротесково-яскравий і в цілій своїй фантастичності реальний образ суспільно-національного стану України початку XIX ст. На тлі сонячно-багатої країни, серед руїн бурхливого минулого занепадають в смертельний сон мастки й хутори решток козацької й гетьманської еліти. “Енеїда” Котляревського – се останній пізній цвіт тієї української шляхетчини, що вже сама себе пародіює й травестує. В своїм розкладі вона розпадається на дві частини: одну втягує Петербург – “атечество” Розумовських, Безбородьків і Троцинських; друга – підупадає, потрохи розчиняється в закріпаченій регіональній “Малоросії”-родіне” з її “Наталками-Полтавками”, “панськими” звичаями і піснями, з її буттям, що звужується в побут... З соціальних випадків цього процесу постає кошмарна галерея “Мертвих душ” [10, 51].

Імперія євразійська запихає підкорені народи в абсолютну безвихідь, у провінційність універсальну, тобто цілковиту безпросвітність і приниженість. Це дуже точно відображають твори М. Гоголя, який радше інтуїтивно відчув цю фатальну аісторичність України в обіймах Імперії:

“Зіпхнуті до стану напівтваринного, занурені в тупім безладі, вже поза межами історії, десь поміж кухнею і спальнею, дотлівають залишки української еліти” (це про “Старосвітські поміщики” Гоголя) [6, 196].

І далі Є. Маланюк робив цікаве спостереження: процес відходу кожної особистості, особливо творчої, від своєї духовно-національної основи мав “патологічний характер”, завдавав тій особистості невиліковних ментальних травм [6, 203]. Це й потверджує особа і творчість геніального М. Гоголя:

“Та ворожа цивілізація вимагала **моральної смерті**, бо розриву з **органічною** цілістю, а одночасно – **механічно** розплистися в атмосфері неокресленості “Росії”, отже, культурно-національного самогубства. Це був найжахливіший фавстівський варіант “продажу душі чортові” [6, 204–205].

Імперія своїм пресом диктатури й асиміляторства вбивала в людині все щире, істинне, душевне.

“Більшу частину свого життя мусив Гоголь **удавати** росіянина, патетичного патріота імперії” [6, 207].

Так з’являється комплекс Хлестакова: це не тільки герой безсмертної комедії “Ревізор” виконує роль людини-химери, людини-ілюзії, а й сам автор твору постійно живе у світі внутрішнього роздвоєння, фікції, силуваного самовип’ячування й одночасного прислужництва.

Є. Маланюк був переконаний, що М. Гоголь “заклавши підвалини під “велику” російську літературу”, “мимоволі загасив сонячно-аполлонійську” традицію О. Пушкіна в ній, “викривив органічний розвій молоді російської літератури”, “отруїв її трупною отрутою” [6, 209]. Під “отрутою” він мав на увазі теми й настрої Гоголевої творчості, які успішно опанували російську літературу передусім через Ф. Достоєвського: неухильний потяг до зображення нищих сторін життя, психопатологічні тенденції, схильність до псевдомістики, фальшиве позерство, проімперський шовіністичний екстаз – усе те, що потім отримає назву “Карамазовщина”. Є. Маланюк підсумовував:

“Хлестаковське фальшування історії і великодержавницька патетика, хлестаковська містика і хлестаковський месіанізм, не виключаючи сучасного хлестаковства комуністичного, як кожне ошуканство, нічого конструктивного не дали” [6, 210].

У цьому плані есеїст стверджував, що міжнародне малоросійство, тобто творчість асимільованих і покалічених душевно різними імперіями митців, стало основою для народження мистецтва авангарду – неорганічного в засаді, штукарського за сенсом, ілюзійного в підсумках. До того ж посилався на М. Бердяєва, який у творчості М. Гоголя бачив щось близьке до кубізму П. Пікассо [6, 206]. Це Маланюк глибше пояснював так:

“Малорос в мистецтві, як людина спустошеної душі, по опануванню техніки, інстинктивно кидається до всілякої декораційності, щоб, очевидно, ту пустку якось закрити. Під декораційністю цією треба розуміти <...> показну голизну скаліченої форми, різні формалістичні витівки, врешті, той технічний теоретизм, ту ексгібіціоністичну балаканину про творчість, замість творчого діяння <...>” [11, 32].

У ХХ ст. в Україні малоросійство, за Є. Маланюком, набуло форми специфічного “простацтва”, яке він називає “енківщиною” [7, 256]. Цей термін запозичений у Миколи Хвильового, котрий суфіксальним закінченням типового українського прізвища на Наддніпрянщині означив новітній масовізм, примітивізм і хлестаковщину іншого типу – як механічне імітаторство, невибагливе наслідування стандартних трофеїв народної культури.

“Енківщина <...> носить в собі первень гоголівського **демонізму**. І в тім полягає її ірраціоналізм <...> Енківщина має сотні масок і сотні постатей. Вона змінлива, як Протей, а двозначна, як спокуса <...>” [7, 256].

Під “енківщиною” Маланюк мав на увазі й діячів, подібних до І. Огієнка з його антиісторичною інерцією до розвивання в нових умовах народництва – певної культурної програми.

Є. Маланюк осмислює “енківщину”, котра маскує свою малоросійську природу етнофольклорними декораціями, як принципове пораженство: кожен примітивний просвітянин у засаді погоджується на визнання вторинності, нижчості, меншовартості української культури.

“Національно-аморфна і етнічно-блаженна “Просвіта” – це сутність української “енківщини”, національного самопрофанування” [11,36]. “Малоросіянізм і просвітянізм позостають в сталій лучності між собою <...> вони плекають і **доповнюють** одне другого. І в цім полягає фатум <...> Посівши формальну освіту, “енко” легко проробляє кар’єру до найвищих щаблів інтелігентської єрархії <...> Власне, з тучного ґрунту просвітянізму виростають недокрівні орхідеї малоросіянізму, що є дегенеративним витонченням просвітянщини” [11, 36].

Символічними постатями новітнього малоросійства для Маланюка були геть зденаціоналізовані митці-вихідці з України – композитор Ігор Стравінський і маляр Олександр Архипенко. Джерело їхньої творчості – це “універсальний атеїзм в органічній зв’язку з національним гермафродитизмом” [11, 35].

Як бачимо, Є. Маланюк набагато глибше за інших культурологів України концептуалізував і глобалізував поняття “малоросійство”. Він бачив у цьому явищі не тільки звичайну асимільованість значної частини українців і їхній відступ від національної культури та ідеї, а й масштабну тенденцію в ньому до творення хворобливої ментальності широких верств культурників, політиків, митців, яка мала інтернаціональні обсяги. Літературним батьком малоросійства він вважав М. Гоголя:

“На певній глибині малоросійського комплексу <...> невсипущо чаклує вовкулаче чаклунство “Ніколая Васильєвича Гоголя” <...> ті **політичні** наслідки і комплікації, що постали на маргінесі його творів” [7, 255].

Саме малоросійська національна недокрівність породила такі фатальні явища української свідомості та культури, як “просвітянщина” й “енківщина”, тобто неухильний потяг певних частин нації до самопрофанування, хлестаковського вдавання, ілюзорництва, канонізованої фальші, зрештою – до культурної поразки перед викликами Історії, що виявлялася в нестримному українському хуторянстві, у невпинному бажанні все робити пласким і невиразним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Донцов Д. Культура примітивізму: Головні підстави російської культури // *Донцов Д. Вибрані твори* у 10 томах. – Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика / Ред. і упоряд. О.Баган. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2012. – С. 120–126.
2. Донцов Д. Модерне москвофільство // Там само. – С. 17–30.
3. Донцов Д. Нарід-бастард // Там само. – С. 139–146.
4. Донцов Д. Національні гермафродити // Там само. – С. 120–26.
5. Крунич М. Дмитро Донцов та Євген Маланюк: перше полемічне перехрестя // *Вісниківство: літературна історія та ідеї: Науковий збірник*. – Вип. 1. – Дрогобич, 2009. – С. 49–58.
6. Маланюк Є. Гоголь – Гоголь // *Маланюк Є. Книга спостережень*. Т.І. – Торонто: Гомін України, 1966. – С. 191–211.
7. Маланюк Є. До проблеми культурного процесу // Там само: Т. II. – С. 255–261.
8. Маланюк Є. Дмитро Донцов // Там само: Т. II. – С. 367–376.
9. Маланюк Є. Єдиноділімство // Там само: Т. II. – С. 347–354.
10. Маланюк Є. Три літа // Там само: Т. I. – С. 43–54.
11. Маланюк Є. Творчість і національність // Там само: Т. I. – С. 21–38.
12. Омельчук О. Літературні ідеали українського вісниківства (1922–1939). – Київ: Смолоскип, 2011. – С. 127–184.
13. Салига Т. “... І той вогонь, що не згаса...”: Маланюкознавчі студії. – Ужгород: Гражда, 2013. – 448 с.
14. Салига Т. Воздвиження храму. – Львів: Світ, 2008. – С. 196–277.
15. Шкандрій М. В обіймах імперії: російська і українська літератури новітньої доби. – Київ: Факт, 2004. – С. 372–380.

Отримано 18 грудня 2017 р.

м. Дрогобич

